

Selçuk Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi

Demirbaş No.

10721

Tasnif No.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl : 1990

Sayı : 3

İNSANIN FİİLLERİ KONUSUNDA MATÜRİDÎ VE EŞ'ARÎ ARASINDAKİ İHTİLAF

Doç. Dr. Süleyman TOPRAK

İnsanın fiilleri konusundaki ihtilafın tarihi, kader konusundaki ihtilaf kadar eskidir. Bu ihtilafın Rasulullah (S) devrinde olmayıp daha sonra ortaya çıkmış olduğunu söyleyerek «Allah her şeyin yaratıcısıdır» (1) âyetinin şumulüne insanın fiillerini dahil etmek istemeyenlere cevap verirken Ebu'l-Mu'in en-Nesefî (v. 508/1114) şöyle diyor: «Fiillerin yaratılması konusundaki ihtilaf, Rasulullah devrinde var olduğu gibi, daha önceki zamanlarda da vardı. Yahudilerden el-'Anâniyye denilen bir grup vardı ki bunlar Mu'tezile'nin görüşünde idiler. Hristiyanların çoğu da cebr görüşünde idiler... (2) Allah Teâlâ onların bu fâsit sözlerini bildiği için, gerek o zamanki ve gerekse daha sonraki zamanlarda bu gibi sözler söyleyenlere cevap olmak üzere, «Allah her şeyin yaratıcısıdır.» âyetini indirmiştir. Kur'an'ın beyanı sadece nâzil olduğu asra mahsus değildir. Kıyamete kadar olacak olan bütün hadiseler şâmilidir.» (3)

Nesefî'nin de belirttiği gibi, İslâm'dan önce de mevcut olan bu fikirler, İslâm'ın gelişinden sonra da tesirini icra etmiş ve insanın ihtiyarî fiillerinin yaratılması konusunda üç ayrı görüş ortaya çıkmıştır:

Birincisi, insandan irade ve fiillerini seçme hürriyetini tamamen alan Cebriyye fırkasının görüşüdür. Cebriyye'ye göre insanın fiillerine tesir eden hiç bir kudreti yoktur. O bütün fiillerinde mecburdur.

İkincisi, insana tamamen serbest olan bir irade vererek onu fiillerinde tamamen hür ve kendi fiiline kâdir kabul eden Mu'tezile fırkasının görüşüdür. Mu'tezile'ye göre, insanın fiili sadece kendi kudretiyle meydana gelmektedir. (4) Bunda Allah'ın kudretinin hiçbir tesiri bahis mevzuu de-

(1) Zümer, 39/62.

(2) Hristiyanlardan Protestanlar ve özellikle Kalvenistler fiillerin seçimini (ihtiyarı) tamamen Allah'a bırakmışlardır. (Paul Janet, Gabriel Séailles, çev. Elmalılı Hamdi Yazır, Metalib ve Mezâhib, s. 423, İstanbul, 1978.)

(3) en-Nesefî, Ebu'l-Mu'in, Tabsiratü'l-Edille, vr. 152 a.

(4) ez-Zevahiri, Muhammed el-Huseynî, et-Tahkiku't-Tam Fi İlmi'l-Kelâm, s. 107, Mısır, 1939.

ğildir. Mu'tezile'yi bu görüşe yönelten sebeplerden biri, onların âyetlerden çıkardıkları «adalet» prensibidir. Allah Tealâ mutlak adalet sahibidir. Hem kullarının fiillerini kendi ihtiyarına göre yaratıp, hem de onları - kendilerinde olmayan bir kudretle - bunları siz yaptınız diye yaptıklarından sorumlu tutması, O'nun adaletine yakışmaz. Onun için madem ki insan fiillerinden sorumlu tutulacaktır, öyle ise fiillerini meydana getirecek kadar bir gücün de kendisinde bulunması gerekir ki, insan fiillerini bu güçle meydana getirir, diyorlar.

Diğer taraftan onları bu fikri kabule zorlayan siyasî bir sebep de vardı. Bu da devlet adamlarının zulmünden kurtulmaktı. Eğer insan kendi fiillerinin meydana getiricisi olmazsa, yaptığı zulümden Allah'ında sorumlu olmaz diye düşünülebilir ve böyle bir düşünce idarecileri zorbalığa yöneltebilirdi. Halbuki insanın kendi fiilini kendisinin yaptığı kabul edilirse, hükümdarların yaptıkları zulümlerin cezasını çekmekten korkarak idarede adalet üzere davranmaları düşünülebilirdi. Mu'tezile'nin bu prensipten beklediği sonuç bu idi. (5) İdareciler, kader böyle imiş deyip de suçu başkasına yıkamazlar, psikolojik olarak kendilerini sorumlu tutarlardı.

Bu ve benzeri sebeplerle insana fiilini meydana getirme kudretini verip, fiillerin meydana getirilmesinde insanı Allah'tan müstağni kılan Mu'tezile, bu fikri savunurken insanın yaptığı kötülükleri yaratmaktan da Allah'ı tenzih etmek gayesini güder. Halbuki bir şeye kudreti olmak, o şeyle vasıflanmayı gerektirmez. Şerri yaratmağa kudreti olmak da şer değildir.

Ebu'l-Mu'in en-Nesefî, Mu'tezile'nin bu görüşünü tenkid ederken: «Eğer insanın kendi fiilini kendisinin yarattığını söylersek bu, iki yaratıcının varlığını kabule götürür ki, bunu iddia eden de yaratıcılıkta Allah'a ortak, şerik koşmuş olur.» (6) demektedir. Halbuki Mu'tezile, insan kendi fiilinin meydana getiricisidir derken yaratma fiilini - Allah'da olduğu gibi - yoktan bir şeyi var etmek manasına almamaktadır. Her şeyi yoktan var eden Allah'tır. İnsanın yaptığı, sadece her şeyi hazır olan bir arabanın kontağını açan kişi misali, bir hareket vermedir. Yoksa yoktan bir cisim halketmek değildir. Mu'tezile bu manada kul fiilinin halikidir demiştir.

İnsanın fiillerinin yaratılması hususundaki görüşlerden üçüncüsü

-
- (5) Kemâl Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 70, Ankara, 1967; Neşet Çağatay, İ. Agâh Çubukçu, İslâm Mezhepleri Tarihi, s. 111, Ankara, 1976.
- (6) en-Nesefî, Ebu'l-Mu'in, Bahru'l-Kelâm, s. 21, Konya, 1327 - 1329; et-Taftazânî, Ebu'l-Vefâ, çev. Şerafeddin Gölcük, Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri, s. 173, İstanbul, 1980.

ise, bu iki görüş arasında orta bir yol tutan ve fiillerde insan için bir «kesb» olduğunu isbat eden Ehl-i Sünnet'in görüşüdür. Ehl-i Sünnet'e göre, insanın fiillerinde hakiki müessir Allah'tır ve fiiller Allah'ın yarattığıdır. Fiilin Allah tarafından yaratılması için zahiri sebeplere yapışan insan olduğu için, bu cihetten de insanın fiili oluyor. İşte insanın bu - hakiki müessir olmayan - esbaba yapışmasına «kesb» adı veriliyor. (7) İnsanın fiiline tesir eden müessirleri hakiki ve hakiki olmayan diye ayırma yerine, müessirlerden her biri fiile ayrı bir yönden tesir eder, dense kanaatimizce daha isabetli olur.

Ehl-i Sünnet imamları denildiği zaman, Ehl-i Sünnet İlm-i Kelâmının Kurucuları olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v. 333/944) ile Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (v. 324/936) aklı gelmektedir. Çünkü kelâm ilmini Ehl-i Sünnet daireesine sokanlar ve ehl-i bid'at'a karşı kelâmî delillerle İslâm'ın itikadi esaslarını savunmayı caiz görüp bu yönde ilk adımı atanlar, bu büyük zatlardır. Daha sonra gelen âlimlerin, genellikle bu iki imamdan birini takip ettikleri ve tâbi oldukları imamın fikirlerini, gerekli açıklamaları yaparak, yaydıkları görülmektedir.

Genellikle her hangi bir konuda Ehl-i Sünnet'in görüşü denildiği zaman Eş'arî ile Mâtürîdî'nin ikisi birlikte kastolunmaktadır. Çünkü bu iki ekol arasında temelde bir ayrılık ve farklılık bahis mevzuu değildir. Ehl-i Sünnet, bu sebeple Mâtürîdî ve Eş'arî'liğin müşterek adı gibidir. (8)

Eş'arî ve Mâtürîdî'nin, makalemizin konusunu teşkil eden «insanın fiilleri» hususundaki ihtilafları da temel prensiplerde değil, lafızlarda ve teferruattadır. İleride yeri geldiği zaman açıklandığında görüleceği üzere, izah değişiklikleri olarak karşımıza çıkan bu ayrılık, lafzî ihtilaftan öteye geçmemektedir.

Biz bu yazımızda, daha sonra gelen âlimlerin izahlarına girmeden, Ehl-i Sünnet imamları denilen Mâtürîdî ve Eş'arî'nin sadece bir konuda, «insanın fiilleri» konusundaki görüşlerini belirtmeğe ve yeri geldikçe de bu iki âlimin görüşleri arasındaki farklılıklara işaret etmeye çalışacağız. Konuyu insanın fiilleriyle ilgili birkaç başlıkta ele alıp işleyerek bir sonuca varmak istiyoruz.

1 — İnsanın Gücü (İstita'a) ve Fiillerin Yaratılması :

Gerek Mâtürîdî, gerekse Eş'arî insanların bütün fiillerinin Allah ta-

(7) el-Meydâni, Abdurrahmen Habennâk, el-Akidetu'l-İslâmiyye ve Üsûsüha, s. 744 - 745, Şam, 1979.

(8) Ehl-i Sünnet mezheplerinin üçüncüsü de «Selefiyye» dir. Selefiyye, Eş'arî ve Mâtürîdî'den öncekiler ve onlara tabi olanların adıdır.

rafından yaratıldığı görüşünde hemfikirdirler. Allah hayır ve şer, insanın bütün fiillerini yaratır. İnsanın, bütün fiilleri ile birlikte Allah'ın yaratığı olduğuna **والله خلقكم وما تعملون** «Sizi ve yaptıklarınızı yara-

tan Allah'tır.» (9) âyet-i kerimesi delalet etmektedir. Bu âyetle nefislerimizi, amellerimizi ve ecellerimizi yaratanın Allah olduğu haber veriliyor. Mezkûr âyetle amellerin değil de mamuller olan taş ve ağaçların kastedildiğini söylemek caiz olmaz. Çünkü onların Allah'ın yaratığı olduğunda zaten şüphe yoktur. Âyetin zahirine göre, amellerin de mamullerin de Allah'ın yaratığı olduğunu anlamak gerekir. (10)

Ebu Mansur el-Mâtürîdî, Kitabu't-Tevhid'inde fiillerin yaratılması konusuna geniş yer ayırmıştır. (11) Orada insanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını samimiyetle savunmaktadır. Zira insan, fiilleri de dahil, tüm varlığı ile mahluktur. İnsanın fiilleri ise, kendi isteği ile meydana gelen, yaptığı işleridir. Onun bütün fiillerinin, yokluktan varlığa çıkaran manasında yaratıcısı Allah'tır. Böyle olmakla beraber insanın yaptığı işler Allah'a değil, insana nisbet edilmektedir. Çünkü bu fiiller, insanın isteği ve gücünü sarfetmesiyle meydana gelirler. Her ne kadar insanın fiillerinin asıl meydana gelişi Allah'ın kudreti ve yaratmasıyla ise de, aynı fiillerin taat ve masiyet, günah olarak sıfatlanması, insana verilmiş olan cüz'î irade ve insanın gücüyle olmaktadır. (12) Zaten insanı fiillerinde hür hale getiren de bu cüz'î iradesi ve kudretidir. İnsan, kendine verilen cüz'î irade ile fiilin olmasını diler ve gücünü o yönde kullanarak Allah tarafından yaratılan fiili kendine sıfat yapar.

Matürîdî, insanın kudretinin fiilde tesiri olduğunu söylemektedir. Ancak bu tesir fiilin var olmasında değil de, aslı Allah tarafından yaratılan fiilin hüküm giymesindedir. Buna göre fiilin aslı ve var olması Allah'ın kudretiyle, aynı fiilin taat yada masiyet olma vasfı da kulun kudretiyle olmaktadır. Böylece bir kudret eserine iki kudretin tesirinin muhal olacağı itirazı da ortadan kalkmış oluyor. Çünkü fiil, iki kudret sahibinin her biriyle ayrı bir yönüyle ilgilidir. Böyle olması ise bir eserde iki kudretin tesirini mümkün kılmaktadır. Buna göre fiil, icad yönüyle Allah'a, kesb, kazanma, maletme yönüyle de insana ait bir kudret eseri olur. (13)

(9) Saffât, 37/96.

(10) en-Nesefî, Bahru'l-Kelâm, s. 21; et-Taftazânî, Ebu'l-Vefâ, a.g.e., s. 172.

(11) el-Mâtürîdî, Ebu Mansûr, Kitabu't-Tevhîd, s. 221 - 256, İstanbul, 1979.

(12) Şerafeddin Gölcük, Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, s. 170 - 171, İstanbul, 1979; el-Meydanî, a.g.e., s. 774; İbnu'l-Hümâm, el-Müsâyere, s. 132-134, İstanbul, 1979.

(13) Nureddin es-Sabûnî, çev. Bekir Topaloğlu, Mâtürîdiyye Akaidi, s. 142, Ankara, 1979.

Buna yetim bir çocuğa terbiye ya da eziyet için vurulan tokadı örnek verebiliriz. Eğer tokat çocuğa terbiye etmek için vurulursa sevap, eziyet vermek için vurulursa günah olur. Tokat vurma fiilinin var olması ise - her iki halde de - Allah'ın kudretiyledir. Allah, kendi kudretiyle var ettiği fiilin hüküm giymesini insanın kudretine bırakmıştır. Nitekim yukarıdaki misâlde söz konusu edilen fiilin taat ya da masiyet oluşu, insanın kudretiyle olmaktadır. İnsan tokat vurmaya istemiş, Allah da o fiili yaratarak insana o tokadı terbiye ya da eziyet için vurma gücünü vermiştir. Ancak her iki halde alacağı karşılığı, sevap veya cezayı da ona bildirmiş ve ondan sonra verdiği cüz'î iradesiyle onu serbest bırakmıştır. Zaten mes'uliyetin sebebi de budur. Hiçbir irade ve güce sahip olmayanın mes'ul olması mantıken de doğru olmaz.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, insanın bütün fiillerinin Allah tarafından yaratılıp insan tarafından kesbedildiği hususunda Matürîdî ile aynı görüşü paylaşır. İnsana iş yapabilme, fiilini kesbedebilme gücünü Eş'arî de tanıyor ama bu güç anlayışının onda Matürîdî'den biraz daha farklı olduğu görülmektedir.

Matürîdî'ye göre fiili kesbetmeye yarayan insandaki güç, insanın kendinde mevcut olduğu halde, Eş'arî'ye göre insanda bulunan iş yapabilme gücü insandan ayırdır. Eğer insan kendi öz varlığından veya kendisinden ayrılması düşünülmeyen bir sıfattan dolayı güç sahibi olsaydı, o takdirde daima güç sahibi olurdu. Halbuki biz insanın bazan güçlü, bazan güçsüz olduğunu görmekteyiz. O halde ondaki bu kudretin, kendinden değil de başkasından olması gerekir, (14) diyen Eş'arî, böylece istifaayı, insanın gücünü, insanın kendi öz benliğinde olmayan bir araz olarak nitelemektedir ki, ona göre bu, insana Allah'ın bir nimeti, fazla ve ihsanıdır.

Allah tarafından insana verilen bu gün, Eş'arî'ye göre fiille beraberdir. Yani fiilin yaratılması sırasında insanın gücü bahis konusudur. Fiil meydana geldikten sonra bu güç de ortadan kalkar.

Allah tarafından yaratılıp insana verilen istitaa olmaksızın insanın bir şey yapabilmesinin imkânsız olduğunu söyleyen Eş'arî, istitaanın fiille beraber oluşunu da bir çok akli ve nakli delillerle isbat etmeğe çalışmıştır. Bu konuda Kur'an'da geçen Hızır (As.)'ın Mûsa (As.)a söylediği :

إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا

«Doğrusu sen benimle asla sabrede-

mezsin (sabretmeye güç yetiremezsin)» (15) sözünü delil getiren Eş'arî

(14) el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen, el-Luma', s. 93, Kahire, 1955.

(15) Kehf, 18/67.

burada Mûsâ (As.) sabredemeyince, biliyoruz ki onun sabretmeye gücü yoktur. Eğer gücü olsaydı sabrederdi. O halde âyetle, istitaa olmayınca fiilin meydana gelmeyeceğine delil vardır, diyor. (16)

Eş'arî, fiilin meydana gelmesi için gerekli gördüğü bu gücün fiilden önce olmasının da imkânsız olduğunu söylemektedir. (17) Ona göre istitaa fiil için ve fiille beraber vardır. Zira insana fiilini kesbetmesi için verilmiş olan bu yaratılmış kudret, makdurdan ayrı olarak kendi başına bâki kalamaz. Eğer bâki kalacağını düşünsek, ya kendi başına, ya da bir başka şeyle bâki kalacaktır. Kendi başına bâki kalacağını söylemek, kudretin kendisinin, bâkinin kendisi olduğunu söylemek olur. Bu taktirde fiilin meydana gelişinden sonra da kudretin bekası gerekir ki, bu olamaz. Eğer kendisi ile kaim olacağı bir bekâ ile kâim olsaydı, o zaman da sıfatın sıfatla veya arazın arazla kâim olması gerekir ki, bu da fâsiddir. (18)

Öyleyse istitaanın fiille beraber olması gerekir, diyen Eş'arî: «Eğer fiil, istitaadan sonra meydana gelecek olsa - istitaa bâki kalamayacağı için - fiilin olmayan bir kudretle meydana gelmesi gerekir... Eğer bu şekilde, kudret olmaksızın fiilin meydana gelmesi câiz olsaydı, o takdirde olmayan ateşin yakmasıyla yakmak, mevcut olmayan kılıçla kesmek de câiz olurdu ki, bu muhaldir. Bu muhal olunca, fiilin - meydana gelişi anında - istitaa ile meydana gelmesi gerekir.» (19) demektedir.

Mâtürîdî, «istitaa» konusunu işlerken önce istitaayı ikiye ayırır ve iki türlü istitaa olduğunu söyler. (20) Bunlardan birincisi, sebeplerin sağlamlığı ve âletlerin sihatidir ki, bu kısma giren istitaa fiilden öncedir ve bu Allah'ın bir nimetidir. Kısacası bu, sağlam bir bedene sahip olmak demektir. İkincisi ise, yapılan işin, fiilin seçiminde kullanılan güçtür. Bu kısma giren istitaa, Allah tarafından yaratılıp insana verilmiştir. İnsan ihtiyarî fiillerini bu güçle yapmaktadır ki, bu, fiille beraber olan istitaadır. İnsanın bu gücünü sarfetmesiyle fiil nitelik kazanıp sevap veya ceza ile temasa geçer.

Fiilden önce var olup, araçların sağlam ve sihatli olması manasındaki istitaaya Kur'an-ı Kerim'den en güzel örnek, Hacla ilgili

«وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مِنْ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا» Ona güç yetirebilenlerin Beyt-ı Şerifi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki hakkı-

(16) el-Eş'arî, a.g.e., s. 99.

(17) Aynı eser, s. 94.

(18) Aynı eser, s. 94.

(19) Aynı eser, s. 94.

(20) el-Mâtürîdî, a.g.e., s. 256.

dır.» (21) âyetidir. Burada sözü edilen istitaa, azık ve binek, araçların ve sebeplerin sağlamlığı manasına gelen fiilden önce olan istitaadır, diyen Mâtürîdî, ikinci tür istitaanın ise insanın ihtiyarî fiillerini yapmak için Allah tarafından kendisine verilen güç olduğunu ifade ettikten sonra bu iki tür istitaa için Kur'an'dan başka misâller de vermektedir. (22)

Mâtürîdî'nin insanın kudreti konusundaki bu anlayışının, daha sonra gelen kelâmcılar tarafından biraz daha vuzuha kavuşturulduğuna şahit olmaktayız. Nitekim Mâtürîdî ekolüne mensup bir mütekellim olan İbnü'l-Hümâm (v. 861/1457) «el-Müsâyere» isimli eserinde çeşitli misâllerle bu iki tür istitaayı izah etmeye çalışmıştır. (23)

Kesb'in de istiaaya bağlı olduğunu söyleyen (24) Eş'arî ise insanın, Allah tarafından yaratılıp kendisine verilen bir kudretle fiillerini yaptığını, bu kudretin yokluğunda ise iş yapamaz durumda olacağını savunarak (25) bu kudretin fiille beraber olan istitaa olduğunu belirtmektedir. Mâtürîdî gibi, uzuvların ve araçların sağlamlığına Eş'arî'nin istitaa dediğine tesadüf edemiyoruz.

Diğer taraftan insanda Allah tarafından kendisine verilen ve fiillerini kesbetmesine yarayan bir gücün varlığında müttefik olan Mâtürîdî ve Eş'arî, bu gücün fiil üzerindeki etkisi hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir :

Mâtürîdî, insana Allah tarafından verilen bu gücün fiilde tesirli olacağını belirtmekte ve aynı zamanda insana verilen bu güçle insanın mümkün olan fiilin iki zıt halinden dilediğini yapabileceğini söylemektedir ki, Ebu Hanife de aynı görüştedir. (26) Ona göre, nasıl ki âlet durumunda olan kudret mahallî (insan) her iki hal için geçerlidir, kudret için de aynı şey sözkonusudur. Hakikatte taat ve masiyet birer harekettir ve hareket olma yönünden özde birdirler. Onların iyi veya kötü, yasak veya emir oluşlarını tesbit eden, insanın fiili oluşlarıdır. Nitekim soyut secde olma bakımından Allah'a secde etmekle puta secde etmek birdir. Öz itibariyle aralarında fark yoktur. Kudret için de aynı durum bahis konusudur. Zât itibariyle her iki secde de aynı secde olmasına rağmen, bu secde Allah'a yapılmışsa taat, puta yapılmış ise masiyettir. (27) İnsana secde etme kudretini veren Allah, onu bu iki durum karşısında serbest bırakmıştır. Hat-

(21) Âl-i İmran, 3/97.

(22) Bkz. el-Mâtürîdî, a.g.e., s. 257 - 258.

(23) Bkz. İbnü'l-Hümâm, a.g.e., s. 115 - 119.

(24) el-Eş'arî, a.g.e., s. 96 - 97.

(25) Aynı eser, s. 97.

(26) el-Mâtürîdî, a.g.e., s. 263 vd.; İbnü'l-Hümâm, a.g.e., s. 118.

(27) N. es-Sabûnî, a.g.e., s. 138; Şerafeddin Gölçük, a.g.e., s. 141 - 142.

ta secde etmeye gücü, kudreti olduğu halde, secde edip etmemekte de serbest bırakmıştır. Ama kendine secdeyi emredip, puta secdeyi yasakladıktan sonra bu serbestliği vermiştir.

Bu izaha göre, insanın günah işlemekte kullandığı istitaa, taattekinin aynısıdır. Taat veya günah oluş, Allah'ın insanda yarattığı gücü insanın sarfetmesinin arkasından gelmektedir. Çünkü Allah insana bu gücü verince - günahta da kullanılmaya müsait olan bu gücü - günahta değil, sevapta kullanmasını emretmiştir.

İşte Allah tarafından kendisine verilen bu kudreti insan, bir fiilin yapılması veya yapılmamasından muayyen olmayan her hangi birine sarfedebileceği için, insandaki bu sığata «külli irade» adı verilmiştir. Bu kudreti taat veya masiyetten birine sarfetmek insanın fiilidir ki, buna «kasd» ve «cüz'î ihtiyar» denildiği gibi, «cüz'î irade» de denir. Çünkü bu artık muayyen bir tarafa taalluk etmektedir. Aynı zamanda buna «kesb» adı da verilmektedir ki, sevap veya cezanın sebebi budur. (28)

İnsanın ihtiyarî hareketlerinin, Kâdirin isteğine bağılı olarak, kendi muhdes kudreti altında meydana geldiğini ve bu kudretin kendisinde bulunduğunu insanın iç gözlem metoduyla anlayabileceğini söyleyen Eş'arî, (29) bu kudretin fiil üzerindeki tesiri hususunda Mâtüridî'den farklı düşünmektedir. Aklî istidlal yoluyla fikirlerini izah etmeğe çalışan Eş'arî, Allah tarafından yaratılıp insana verilen muhdes kudretin, fiilin ortaya çıkışında bir tesiri olmadığını ifade ederek şöyle diyor: «İnsanın hâdis kudretinin, bir şeyi ihdas etmede hiçbir tesiri yoktur. Çünkü var olma yönü, cevher ve araza nispetle değişmeyen tek kazıyyedir. Eğer bu hâdis kudret, hudus, varolma hükmüne tesir etseydi, her muhdesin hudusuna tesir ederdi. Hatta renklerin, tadların, kokularınkine, cevher ve cisimlerin var oluşlarına bile. Bu, göğün yeryüzü üzerinde duruşunun hâdis kudretle olduğunu câiz görmeye kadar gider.» (30) Tabii böyle bir şey olmayacağına göre, hâdis kudretin fiilde tesiri de söz konusu değildir.

Eş'arî, insanın kudretinin fiilinde tesirli olamayacağı fikrini, bir eserde iki müessirin tesirinin butlanı ile de delillendirmektedir. Yani Allah'ın kudreti ile meydana gelen insanın fiilinde, bir de insanın kudretinin tesiri söz konusu olacak olsa, bir eserde iki müessirin tesiri olmuş olur. Bu ise bâtıldır. (31) Bu izaha göre insanın fiilleri, Allah'ın fiili olmuş oluyor. Mutevassıt cebriyye diye nitelendirilen bu görüşüyle Eş'arî, burada ceb-

(28) el-Meydanî, a.g.e., s. 796.

(29) eş-Şehristanî, Abdülkerim, el-Milel ve'n-Nihal, c. I, s. 96, Beyrut, 1975.

(30) eş-Şehristanî, a.g.e., c.I, s. 97; et-Taftazânî, Ebu'l-Vefâ, a.g.e., s. 176.

(31) ez-Zevahirî, a.g.e., s. 108.

re düşmekten kurtulmak için, fiillerin insana mecazen isnad edildiğini söyleyerek «kesb»i isbat etmektedir.

Bunun içindir ki Eş'arî'nin insanın fiilleri konusundaki görüşü «kesb nazariyesi» olarak meşhur olmuştur. Ona göre fiillerin yaratılmasında tek kudret sahibi Allah'tır. (32) İnsanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına birçok aklî ve naklî deliller getiren Eş'arî'ye göre, Allah tarafından yaratılan bu fiiller insanlar tarafından kesbedilmektedir. (33)

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, insana Allah tarafından yaratılmış olan fiilli se-cere kesbetmek için verilmiş olan istitaanın sadece makduruna (yaratılmış olan bir fiile) taallukunu kabul edip, zıddına taallukunun imkânsız olduğunu söylemektedir. (34) Yani insanın kudreti hangi fiilli işlemeye verilmiş ise insan o kudretle ancak o işi yapabilir, zıddını yapamaz. Eş'arî bunu şöyle delillendirmektedir: «Zira muhdes kudretin var olması anında makdurunun da var olması şarttır. Eğer bu şart olmasa ve makdurunun mevcut olmadığı bir zamanda kudretin var olması câiz olsaydı o takdirde kudretin iki ya da daha çok zamanda var olması câiz olurdu ki, bu, kudretin varlığının ebedî olmasını câiz kılarırdı... Böyle bir şey câiz olamayacağına göre, kudretin bulunup da makdurunun bulunmadığı bir vaktin olması müstahildir, imkânsızdır. Öyle ise varlığı anında makdurunun da var olması, insanın kudretinin şartı olmalıdır.

Bu takdirde ise insanın bir şeye ve zıddına güç yetirmesi, kâdir olması imkânsız olur. Çünkü bu mümkün olsa, kudret makdursuz olamayacağı için, iki zıt şeye kudretin olduğunu kabul ettiğimizde bu iki zıt şeyin aynı anda var olması gerekir ki, bu muhaldir.» (35)

Buraya kadar anlatılanları şöyle özetleyebiliriz :

1. Mâtürîdî ve Eş'arî insanın fiillerinin Allah tarafından yaratılıp insanlar tarafından kesbedildiğinde müttefikler.

2. İnsanın fiilini kesbetmesi için Allah tarafından verilmiş bir kudreti vardır. Burada Mâtürîdî, iki tür istitaa vardır deyip sebeplerin ve araçların sağlamlığı manasına gelen birinci tür istitaanın fiilden önce olduğunu söylerken, Eş'arî istitaanın sadece fiille beraber ve fiil için olan istitaa olduğunu belirterek, fiilden önce oluşunu imkânsız görmektedir.

3. Mâtürîdî, insana verilen bu güçle insanın fiilin iki zıt yönünden

(32) el-Eş'arî, a.g.e., s. 69 - 72.

(33) N. Çağatay, İ. A. Çubukçu, a.g.e., s. 207.

(34) el-Eş'arî, a.g.e., s. 95.

(35) Aynı eser, s. 95.

muayyen olmayan her hangi birini yapmaya kâdir olduğunu söylerken Eş'arî, bunu da imkânsız görmekte ve kudretin makduruyla birlikte var olabileceğini söylemektedir.

4. Yine Mâtürîdî, insanın kudretinin fiilin vasıflanmasında tesirli, müessir olacağını söylerken Eş'arî, bunun bir eserde iki müessirin tesiri anlamına geleceğini belirterek, imkânsız olduğunu söylemektedir. Mâtürîdî ise yaptığı izahlarla bunun bir eserde iki müessirin tesirinin imkânsız oluşuyla ilgisi olmadığını belirtir.

5. Mâtürîdî, insanın fiillerinin insana izafesinin hakiki manada olduğunu söylerken Eş'arî, bunlara mecâzen insanın fiilleri dendiğini ifade etmektedir.

6. Ve netice olarak insanın mes'uliyet sebebinin kendisine verilen istitaa ve irade olduğunda her iki imam da müttefiktirler.

2 — Kaza ve Kader :

Ebu Mansur el-Mâtürîdî, «Kitabu't-Tevhid»inin kaza ve kader konusuna ayırdığı bölümünde bu konunun, fiillerin yaratılması konusundaki irade meselesiyle aynı olduğunu belirtiyor. (36) Orada irade mevzuunu işlerken kaza ve kader konusuna da yer vermekte ve bu meseleyi Allah'ın ilim sıfatıyla izah etmeğe çalışmaktadır. (37) Kaza sadece irade sıfatıyla değil, Allah'ın ilim sıfatıyla da ilişkilidir. Çünkü Allah'ın insanın ihtiyarî fiilleri hususundaki ilmi ve kazası, insanın ihtiyarına mütevakkıftır.

Mâtürîdî aslında kaza ve kader meselesini Allah'ın ilim sıfatına bağlamakla, bir yandan insanın hürriyetini, diğer yandan bu ince ve nazik meseleye psikolojik bir yön vererek problemi çıkmaza sokmuyor. Onun meseleye yaklaşımı, ilâhî yaratma ile insanî yaratma (38) arasında fark gözetimi şeklindedir.

Bugün gayet iyi bilinmektedir ki, zaman ve mekân nisbidir ve maddîdir. Bunların geçerliliği yeryüzü insanı için bahis konusudur. Allah için za-

(36) el-Mâtürîdî, a.g.e., s. 305.

(37) Aynı eser, s. 286 vd.

(38) Halk, yaratma fiili, âletsiz meydana getirme ya da kudret sahibinin tek başına meydana getirmesi manasında kullanılınca sadece Allah'a izafe edilir. Fakat bu kelime, şekil ve suret vermek manasına alındığı zaman insana da nisbet edilebilir. Nitekim Cenabı Hak Kur'an-ı Kerim'de İsa (As.) dan haber vererek şöyle buyurmuştur: «*Hani sen çamurdan kuş biçiminde bir şey halkedersin*», yani şekil verirsin. (Mâide, 5/110). Şu âyetteki «Halk» dan kastolunan mana da aynıdır: «*Halkedenlerin en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir.*» (Mu'minûn, 23/14). Buradaki «hâlikin» lafzı da «suret yapanlar» manasıdır. (es-Sabunî, a.g.e., s. 142.).

man ve mekândan söz edilemez. Zamanın geçmiş, şimdiki ve gelecek diye üçe bölünüşü gibi birimleri Allah için geçerli değildir. O mutlak varlıktır. Başka bir ifadeyle, Allah katında, Allah'ın ilmine göre dün, bugün ve yarın yoktur. Yani hepsi birdir. Bu tarzda bir zaman sınıflaması ancak insan için vardır. O halde Allah Tealâ dünü, bugünü ve yarını aynı ölçü ve oranlarda, birbirinden farksız ve mutlak olarak bilir. Böylece kaza ve kader meselesinde ve bu ana meseleye bağlı insanın fiillerini ilgilendiren diğer meselelerde Allah'ın mutlak ilmi, insanı ve ona verilmiş olan hür iradeyi kuşatmıştır ki, insan Allah'ın ilmi dışında hiçbir şey yapamaz. (39)

Kaza ve kaderi Ebû Mansûr'un bu şekilde ilim sıfatıyla da izah edişi, konuya esneklik getirmektedir. Bu izah tarzında insanın hürriyetini kurtarma çabası özellikle kendini göstermektedir. Kitabü't-Tevhid'inde konuyu işlerken sık sık Kur'an âyetlerinden delil getirişi, Mâtürîdî'nin bu anlayışı Kur'an'dan almış olduğunu gösterir.

Kelimelerin lügat manası müsâit olduğu için, Mâtürîdî ve Eş'arî'nin kaza ve kader kelimelerine verdikleri manalar birbirinin tam tersi olmuştur. Böylece Eş'arî'nin kaza dediğine Mâtürîdî kader, Eş'arî'nin kader dediğine de kaza adını vermektedir. (40)

Buna göre Mâtürîdî'de kader; Allah'ın ezelden yaratıkların zararlı, çirkin, iyi ya da kötü yahut güzel vasıflarını bilip tesbit ettiği ezeli takdir, hüküm ve tahdittir. Kaza ise; Allah tarafından ezelde takdir edilen şeylerin - zamanı gelince - ezelde takdir edildiği şekilde hikmet ve kemâlle meydana getirilişidir. (41)

Eş'arî'ye göre ise kaza; yaratma, hüküm verme, haber verme ve emretme manalarına gelir. (42) Buna göre kaza, Allah'ın ezeli kaza ve hükümdür. Allah'ın iradesine göre bütün varlıklar için geçerli olan bu ezeli hüküm, zamanla gerçekleşir. Kader ise her şeye ait özel hüküm ve karardır; varlıkların birer birer yokluktan varlığa geçmeleridir. Bu da ilâhî iradenin zaman içinde onların her birinin ölçü ve sınırını tesbit ederek onları ayrıntılarıyla ortaya koymasıdır. (43)

Şehristânî, Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin, Ebû Musa'l-Eş'arî'nin soyundan geldiğini ve ikisi arasında kaza ve kader konusunda fikir birliği oldu-

(39) Şerafeddin Gölcük, a.g.e., s. 229 - 230.

(40) Kaza ve kader kelimelerinin çeşitli manaları - Mâtürîdî'nin görüşüne uygun olarak - Kur'an'dan örneklerle Sadeddin et-Taftazânî tarafından açıklanmaktadır. (Bkz. Şerhu'l-Makâsîd, c. II, s. 105, İstanbul, 1277 H.).

(41) Şeyhzâde, Nazmu'l-Ferâid, s. 23, Âmire Matbaası, 1288.

(42) el-Eş'arî, a.g.e., s. 81.

(43) Şeyhzâde, a.g.e., s. 23.

ğunu kaydetmektedir. (44) Bu hükmünü Amr b. el-As ile Ebû Mûse'l-Eş'arî arasında geçen bir konuşmadan çıkaran Şehristanî, Ebû Mûse'l-Eş'arî'nin her şeyin Allah'ın kaza ve kaderiyle olmasına rağmen, kaza ve kaderin insanı mecbur etmeyeceği fikrinde olduğunu belirtiyor.

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî de «Allah, âsi-kulunun âsi olacağını da hükmedip takdir etmiş midir?» sorusuna verdiği cevapta: «Evet, onu yaratmakla, yazmakla ve olacağını haber vermekle takdir etmiştir.» demektedir.

Buna örnek olarak da: **وقضينا الى بني اسرائيل في الكتاب**

«Biz İsrailoğullarına kitapta haber verdik, bildirdik...» (45) ve

الا امرأته قدرناها من الغابرين «Karısı müstesnâ, onu gabirler-

den (geride kalıp helâk olanlardan) olarak yazdık ve haber verdik.» (46) âyeti-ni gösteriyor ki, bu âyetlerde geçen «kazâ» kelimesine «emretti» mana-sını vermediğini söyleyerek (47) kaza ve kaderin insanları mecbur etme-diğini belirtmek istemiştir.

Ebû Hanife ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye göre de, insanın ihtiyarî fiilleri de dahil, her şey kaza ve kader ile Levh-i Mahfuz'da tesbit edilmiştir. Ama bunlar muayyen ve müşahhas hareketler halinde değil de umumî hatlarla yazılıdır. Eğer böyle değil de teferruat yazılmış olsaydı insan fiilinde mecbur olurdu. (48)

Halbuki teferruatıyla yazılmış olsa bile insan fiilinde mecbur olmaz. Çünkü insan kendisi hakkında ne yazıldığını bilemez. Bilmediği bir şeyi uygulamaya çalışması da mümkün değildir. O halde bu yönden insanın mecbur olması söz konusu değildir. Kendi hür iradesiyle dilediği gibi hareket eder. Kaldı ki, Allah'ın ilmi, insanın ihtiyarî fiilleri konusunda insan iradesine bağlıdır. Yani Cenab-ı Hak ezelden kişinin kendi irade ve ihtiyarıyla neler yapacağını bütün teferruatıyla bildiğine göre, bunu böylece tüm teferruatıyla Levh-i Mahfuz'a yazsa, yine de bundan dolayı insan mecbur olmaz.

Kaza ve kader konusuna giren «kazaya rıza» hususunda da Mâtürîdî ve Eş'arî hemfikirdirler. Her ikisi de kazaya rızanın gerekli olduğu tezini savunmaktadırlar.

Burada kazaya rıza gerekli ise, küfür de Allah'ın kazasıyladır, o hal-

(44) Şehristanî, a.g.e., c. I, s. 94.

(45) İsra, 17/4.

(46) Neml, 27/57.

(47) el-Eş'arî, a.g.e., s. 81.

(48) Neşet Çağatay, İ. Agâh Çubukçu, a.g.e., s. 212.

de ona da rıza gösterilmelidir. Halbuki küfre rıza küfürdür, şeklinde bir itiraz bahis mevzuu olduğu içindir ki, her iki imam ve tabileri tarafından bu itiraza gerekli cevaplar verilmektedir. Kaza ve kader konusunda İmam Mâtürîdî'nin görüşüne uygun tarzda izahlarda bulunan Fahreddin er-Râzî (v. 606/1209) «el-Muhassal» adlı eserinde böyle bir itirazdan ve bu itirazın dayandırıldığı kazıyyelerden söz ederek bu itirazı şöyle cevaplandırır: «Küfür hükmün (kazanın) kendisi değildir. Belki hükmün taalluk ettiği nesnedir. Biz hükme (kazaya) razıyız, ama meydana gelen neticesine (makziye) değil.» (49)

Biz ilâhî takdire rıza gösteririz. İlâhî takdire rıza göstermek ise küfür değil, itaattir. Yoksa kazanın neticesi olan ve insanın kesbi olan küfre rıza göstermeyiz.

Eş'arî de «el-Luma'» adlı eserinde her şeyin Allah'ın kazasıyla olduğunu ve Allah'ın kazasının hak olduğunu belirttiikten sonra, (50) «Küfrün de Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğuna razı mısınız?» sorusuna: «Evet, biz Allah'ın küfrü çirkin olarak kaza etmesine ve fâsid olarak takdir etmesine razıyız; yoksa kâfirin onunla kâfir olmasına (makziye) razı değiliz. Çünkü Allah bizi bundan nehyetmiştir.» cevabını vermektedir. (51)

Kazaya razıyız dedikten sonra bu «razı olmak» lafzını, kazanın kapsamı içinde olan her şeye ayrı ayrı itlak etmenin gerekli olmayacağını belirten Eş'arî, bunu iki doğru önermeden yanlış bir hükme varan şöyle bir kıyasa benzetiyor: Biz «odun (ağaç) Allah'ın varlığına delildir» ve «odun kırıktır» dediğimizde, illa da «Allah'ın varlığının delili kırıktır» diye kıyas yapmamızın doğru olmayacağı gibi, «rıza» kelimesini de kaza ve kaderle söyleriz ama küfürle söylemeyiz. (52)

Kaza ve kader konusunun insanın fiilleriyle ne ilgisi vardır diye bir soru akla gelebilir. Kaza ve kadar her şeye taalluk ettiği için, insanın fiillerini de kapsamaktadır. Burada kaza ve kader konusunu ele alış gayemiz, insanın ihtiyarî fiillerinin kaza ve kaderle oluşunun insanı mecbur etmeyeceğini belirtmeye çalışmaktır. Bu konuda esas olan, ilâhî kudret ve irade ile insanın güç ve ihtiyarının, seçme hürriyetinin münâsebetidir.

Bunun ölçüsü ne olacaktır? İnsanın güç ve iradesi fiilinde ne ölçüde tesirli olacaktır? Burada irade konusunun ele alınışının mes'eleye biraz daha açıklık getireceği kanaatindeyiz.

(49) Fahreddin er-Râzî, çev. Hüseyin Atay, Kelâma Giriş, s. 196, Ankara, 1978.

(50) el-Eş'arî, a.g.e., s. 81.

(51) Aynı eser, s. 82.

(52) Aynı eser, s. 82 - 83.

3 — İrade :

Şunu özellikle belirtmeliyiz ki, her insan kendi kudreti sahasına giren fiil ve hareketlerinde muhtar, serbest ve hür, muhtar bir varlık oluşunda ise mecburdur. Zira insan ilk yaratılıştaki muhtar bir varlık olmayı seçmiştir. Allah onu dilediği gibi yaratmıştır. Fiil ve hareketlerinde muhtar bir varlık olma özelliğini insana veren Allah'tır.

Zaten «muhtar» kelimesi, lügatte ve örfte, ihtiyar (seçme) sıfatıyla nitelenmiş olan demektir. Tıpkı vücut sıfatıyla muttasıf olanın - vücudu kendinden olmasa bile - mevcut olduğu gibi, insan da Allah tarafından takdir edilip kendisine sıfat yapılan ihtiyar sıfatıyla muttasıftır ve muhtardır. (53)

Mâtüridî mutlak ve ezeli bir ilâhî irade anlayışını kabul eder. Allah mutlak irade sahibidir, dilediğini yaratır, şerrin de yaratıcısıdır. Ama insanın fiillerinin nitelik kazanmasında insana irade hürriyeti verildiğini müşahade ediyoruz. Bir yandan «eğer Allah'da irade olmasaydı, âlemi yaratmada mecbur olurdu» diyen, diğer yandan aynı mutlak ve zâtî iradenin maddî varlık âlemine taallukunun zaman ve takdire göre oluşunu benimseyen irade anlayışının Mâtüridî tarafından hüsnü kabul gördüğünü söyleyebiliriz. (54)

İnsanların yaptıkları fiillerin aslının Allah tarafından yaratıldığını söyleyen Mâtüridî, insana sonsuz bir hürriyet verilmediği, ancak fiillere göre karşılık görmesi için, iyilik ve kötülük yapmaya elverişli bir güç verildiği fikrindedir. Buna göre insanın fiilinin hüküm giymesi, Allah'ın emir ve yasayla münasebetine ve insan iradesine bağlıdır.

İnsan hür seçimiyle fiili kendisine sıfat yapar. Fakat insanın yaptığı işlerin iyi veya fena olduğunu ilâhî kanun tayin ve tesbit eder. İnsan ise iradesiyle fiillerden iyi veya fena olanı seçme hürriyetine sahiptir. Bu seçimi sebebiyle de yaptıklarından sorumlu olur. (55)

Mâtüridî'ye göre insandan meydana gelen fiiller iki çeşittir: Birincisi, Allah Tealâ'nın insanda - kendi kudret ve iradesinin rolü olmadan - yarattığı fiillerdir. Hasta bir kimsenin titremesi gibi. İkincisi ise, Allah Tealâ'nın insanda - kendi kudret, irade ve ihtiyarıyla - yarattığı fiillerdir. İşte insanın ihtiyarî fiilleri bu kısma girer ve bu iki çeşit fiil arasındaki farkı herkes zarureten bilir. (56)

(53) el-Meydanî, a.g.e., s. 773 - 774.

(54) Bkz. el-Mâtüridî, a.g.e., s. 286.

(55) Şerafeddin Gölçük, a.g.e., s. 235.

(56) N. es-Sabûnî, a.g.e., s. 141.

Bu fiillerden birinci kısma girenlerde, yani ızdırârî fiillerde insanın kudret ve iradesinin hiçbir rolü olmayıp onlar sırf Allah'ın yaratmasıyla-
dır. İkincisinde, yani ihtiyarî fiillerde ise, yine fiilin aslı Allah'ın kudret ve yaratmasıyla olmakla beraber, insanın kudret ve iradesinin rolü de bahis mevzuudur. Bu sebepledir ki bunlar insan için kesb olmaktadır.

Mâtürîdî'deki bu iki tür irade fikrine Eş'arî'de rastlamıyoruz. O, Allah'ın kendi ve insanların fiilleri için, bütün murad edilen şeylere şâmil, ezeli ve ebedî bir tek iradesi olduğunu söyler. Allah, hayır ve şer, yararlı ve zararlı, bütün şeyleri dileyendir. Nitekim O, insanlar hakkında bildiğini dilemiş ve Levh-i Mahfuz'da yazması için kaleme emretmiştir. Bu O'nun değişmez hükmü, kazası ve takdiri, kaderidir. (57)

Allah'ın mutlak irade ve kudretini her şeyin üstünde tutan Eş'arî, insanın fiillerinin önceden takdirli ve insanın hürriyeti konusunda açık bir tavır takınmıyor. Kaza ve kaderi kabul ve ona rıza göstermekle insanın fiillerinin önceden takdir edildiğini beyan ediyor, fakat bu kazanın kader olarak ortaya çıkışında işi Allah'a bırakıp «kesb nazariyesi» ile ve anlaşılması zor bir ifade ile bu nazik meseleye tam bir açıklık getirmemekte, insanın hürriyeti meselesinde tek ve mutlak yaratıcı Allah prensibinden hareketle sanki insana her hangi bir hareket serbestisi tanımamaktadır. Ancak daha sonra gelen Eş'arî âlimler, İmam Eş'arî'nin bu konudaki görüşlerine biraz daha açıklık getirmeye çalışmışlardır.

Eş'arî'nin irade konusundaki görüşünün iç gözlem esasına dayandığı açıktır. O, Allah'a mutlak irade serbestisi tanıdığı için, insan fiillerinde hürdür demekten çekiniyor; bunun, iki yaratıcının varlığını kabule götürceğini düşünüyordu. Bu iki yaratıcı Allah ve insandır. Bununla beraber o, insanın fiillerinde mecbur olduğunu da söylemek istemiyordu. Çünkü bu, insanın kendi fiili üzerinde etkisini hissettiği kudreti ile tenakuza düşecekti. Böylece onun önünde ancak cebirle ihtiyar arasında orta bir yol kalıyordu. O burada meseleyi, insanın kendine bakışı açısından halletmiştir. Şöyle ki, insan kendi nefsinde bir yandan ihtiyarî fiillerine irade ve kudretinin olduğunu hisseder, diğer taraftan Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğuna iman eder. (58)

Eş'arî'ye göre, irade etme yönünden Allah'ın zâtî fiilleri ile kulların kesbi olarak yarattığı fiiller arasında fark yoktur.

وما تشاؤون الا أن يشاء الله Allah dilemedikçe siz (hayır ve şerri) dileyemezsiniz.» (59) âyeti bize, bizim ancak Allah'ın irade etmemizi ira-

(57) Şehristânî, a.g.e., c. I, s. 96; et-Taftazânî, Ebu'l-Vefâ, a.g.e., s. 175.

(58) et-Taftazânî, Ebu'l-Vefâ, a.g.e., s. 177.

(59) İnsân, 78/30.

de ettiği, istediği şeyleri irade edebileceğimizi haber veriyor. (60) Onun için bütün fiillerin müridi Allah'tır. Dolayısıyla bütün fiiller Allah'ın fiilleridir. Bunun aksi Allah'a âcizlik getirir. «Çünkü Allah'ın irade etmediğini yaratması câiz değildir. Zira O, «Dilediğini yapandır.» (61) Allah'ın saltanatında dilemediğinin olması da mümkün değildir. Onun saltanatında irade etmediğinin bulunması, şu iki halden birini gerekli kılar: a) Unutma ve gaflet. b) Âcizlik ve zaaf. Bunların her ikisi de Allah'ta bulunmaması gereken sıfatlardır. O halde Allah'ın yüce saltanatında dilemediğinin bulunması ve olması diye bir şey olamaz.» (62) Eş'arî burada Allah'ın irade etmediğinin vuku bulmasının imkânsız hale gelmesiyle, başkasından dilemediğinin vukuunun da imkânsız olacağını açıklamak istiyor. (63)

Allah Teâlâ'ya her şeyi dileyen manasında küllî bir irade tanıyan Eş'arî; iyiliği dileyen iyi, kötülüğü dileyen de kötüdür; adaleti isteyen âdil, zulmu isteyen de zıddıdır; madem ki Allah her şeyi dileyendir, o halde bu vasıflarla vasıflanması gerekir, itirazıyla karşılaşmaktadır. Burada Allah'ın, insanlar için yarattığı fiille vasıflanması gerektiğini iddia etmenin doğru olmayacağını belirten Eş'arî, bu itiraza şöyle bir misalle cevap veriyor: Zina yapan erkek ve kadın kölelerin yaptıkları zinayı gördüğü ve zinadan tiksindiği halde onları kendi hallerine bırakan ve fakat bununla birlikte zinayı daha önce onlara yasaklamış olan adamın hâlini, Allah'ın buradaki durumuna benzetiyor. Dolayısıyla Allah'ın; kullarının, daha önce onlara yasakladığı bir fiili işlediklerinden ötürü, bu fiillerin irade edicisi ve yaratıcısıdır diye, kötülük sıfatıyla vasıflanamayacağını anlatıyor. (64)

Eş'arî şöyle demektedir : Zulmü yaratan Allah'tır. Ama bu zulüm kendisi için değil, insanlar içindir. Bu taktirde Allah insanlar için zulmü yaratmakla zâlim olmaz. Çünkü onu başkası için yaratmıştır. (65) Tıpkı insanlar için şehveti yarattığından dolayı Allah'ın şehvet sahibi olması düşünülemediği gibi, zulmü yarattığından ötürü de zâlim olması düşünülemez.

Öyle ise güzel-çirkin, iyi-kötü bütün fiillerin yaratıcısı Allah'tır. İnsan sadece Allah'ın yarattığı olan bu fiilleri kesbetme kudretine sahiptir ve mes'uliyetinin nedeni de budur.

Şimdi de kesbin manasının ne olduğunu ve insanın fiillerini ne şekilde kesbettiğini görelim.

(60) el-Eş'arî, a.g.e., s. 57.

(61) Hûd, 11/107; Burûc, 85/16.

(62) el-Eş'arî, a.g.e., s. 47.

(63) Aynı eser, s. 48.

(64) Aynı eser, s. 56 - 57.

(65) Aynı eser, s. 79.

4 — Kesb Nazariyesi :

Kesb, lugatte toplamak, istemek, rızık aramak manalarına gelir. (66) İstilahta ise «yarar sağlamaya veya zararı uzaklaştırmaya yönelik olan fiildir» diye tarif edilmiştir. Bu manada Allah'ın fiili, kendisine bir fayda sağlamaktan da, O'na gelecek bir zararı defetmekten de uzaktır. (67)

Kesb kelimesi Kur'anî bir kelimedir. (68) Bu kelimeyi kelâmî manada bir terim olarak ilk kullanan Ebu Hanife olmuştur. Ona göre kesb, insanın irade ve kudretinin fiiline taallukudur. (69)

İnsanın fiili, kendi irade ve kudretine nispetle «meksûb (kesbedilmiş)», Allah'ın irade ve kudretine nispetle de «maklûk (yaratılmış)» adını alır. Aslında insanın irade ve kudreti de Allah'ın yarattığı ve insanın vasfıdır ama kesbi değildir. O halde «halk» ile «kesb» arasında fark vardır.

Bu farkı ifade etmek için; âletsiz meydana gelen şey halk, aletle meydana gelen şey de kesbdir, denildiği gibi şöyle de denilmektedir: Kudret sahibinin tek başına meydana getirmesi mümkün olan şey halk, mümkün olmayan şey de kesbdir. Böylece kesb insana, halk da Allah'a ait olmuş olur ki, bu izah «halk»ın, icad, varetme manasında kullanılması göredir. (70) Buna göre fiil, yaratma yönünden Allah'ın yarar sağlایp zararı uzaklaştırma yönünden de insanın olmuş olur.

İnsan kendi irade ve gücünü kullanarak Allah tarafından yaratılan fiili kendisine kesb yapmaktadır. İnsanın bu kesbine Mâtürîdîler hakiki manada fiil adını verirken, Eş'arîler bundan kaçınmışlardır. Onlar fiili, yoktan var etme manasına almışlar ve sadece hakiki manada Allah'ın fiiline «fiil» denilebileceğini, insanın kesbine fiil adının verilmesinin ise mecâz yoluyla olabileceğini söylemişlerdir. (71)

Aslında Mâtürîdîler de fiili insana nisbet ederken kul fiilini kendisi yaratır demiyor, mümkün bir fiili yapmak için vasıtasına başvurması sebebiyle buna insanın fiili adını veriyorlar. İnsanın fiiline mecazen fiil denilmesine itirazları ise, burada mecazı gerektirecek şartların bulunmaması sebebiyledir. Bir kelimenin mecazî manada kullanılabilmesinin şartlarından biri de hakiki mana ile mecâzî mana arasında bir benzerliğin bulunmasıdır, diyen Mâtürîdîler, Allah'ın yaratması ile insanın kesbi ara-

(66) Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa, c. V, s. 179, Mısır, 1972; Ebu'l-Muntehâ, Şerhu Fıkhi'l-Ekber, s. 13, İst. 1307 H.

(67) el-Curcanî, Seyyid Şerif, et-Ta'rifat, s. 113, 1253 H.

(68) Bkz. Bakara, 2/225, 267 ve 286; Mâide, 5/89; A'raf, 7/39.

(69) Ebu'l-Munteha, a.g.e., s. 13.

(70) N. es-Sabunî, a.g.e., s. 142.

(71) Aynı eser, s. 140 - 141.

sında herhangi bir benzerliğin bulunmadığını, bu sebeple de insanın fiili denildiği zaman buradaki fiil sözüyle mecâzî değil, hakiki mananın kastedildiğini beyan etmişlerdir.

Hakikatte Eş'arî ile Mâtüridî, insanın fiilinin kendi irade ve kudreti dahilinde Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiği fikrinde mutabıktırlar. «Kulun kesbine hakiki manada fiil adı verilebilir mi, verilemez mi?» tarzındaki bu ihtilafın ise öze ait bir ihtilaf olmayıp lafzî olduğu ortadadır. Onların bu konudaki asıl ihtilafları, kesbin izahı ve insana ait cüz'î iradenin yaratılmış olup olmaması hususundadır.

Mâtüridiyye, «kesb, insanın bir şeye azim ve niyet etmesidir» derken Eş'ariyye, «kesb, insanın gücünün makdura iktiranıdır» demektedir. (72)

Görüşleri arasında önemli bir yer işgal ettiği halde Eş'arî'nin kesb anlayışı kendisi tarafından tam bir açıklıkla izah edilmiş değildir. Kesb olan fiilin gerçek failinin Allah olduğunu ve bu fiille Allah'tan başka hakiki bir kâdirin de bulunmadığını söyleyerek, böylece fiilin gerçek yaratıcısının Allah olduğunu belirten Eş'arî, Allah tarafından yaratılan bu işin gerçek müktesibinin de Allah olması gerekmez mi, tarzındaki soruyu cevaplarırken bu konudaki fikrini ortaya koymaktadır.

Ona göre, Allah kesb olan fiilin hakiki failidir. Çünkü fâilsiz bir fiilin meydana gelmesi imkânsızdır. İnsanın, kendi fiillerinin gerçek fâili, meydana getiricisi olması câiz olmadığına göre, bu fiillerin gerçek var edicisinin Allah olması gerekir. Meydana gelen fiilin, bir fâilinin bulunması şart olduğu halde, o fiili iktisab eden bir müktesibin bulunması illa da gerekli değildir. Onun için bir fiilin yaratıcısı Allah'tır diye kesbedicisi de Allah olmalıdır denemez. Çünkü müktesib, bir şeyi kazanan, iktisab edip üzerine alandır. Bu da Allah tarafından kesbedende yaratılmış olan hâdis kudretle olur. Allah Tealâ'nın ise bir şeye muhdes bir kudretle kâdir olması, kesbe müktesib olması câiz olmaz. Bundan dolayı Allah'ın - hakiki fâili olmasına rağmen - kesb olan fiilin müktesibi olması câiz değildir. (73)

Kesbin insandaki istitaaya bağlı olduğunu ve istitaa olmadığı zaman insanın bir şey kesbetmesinin imkânsız olacağını savunan Eş'arî'ye (74) göre, insan gücüyle meydana gelen kesbin, fiil üzerinde zâtî veya aslî hiçbir etkisi yoktur. O sadece kudreti altında hâsıl olmasıyla, fiilin fâile isnadını sağlar. (75)

(72) İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, c. I, s. 110 - 113; N. Çağatay, İbrahim A. Çubukçu, a.g.e., s. 212.

(73) el-Eş'arî, a.g.e., s. 72 - 74.

(74) Aynı eser, s. 97.

(75) Şehristanî, a.g.e., c. I, s. 97; Şerafeddin Gölcük, a.g.e., s. 227.

İnsanın kesbinin yaratıcısı Allah'tır. Ama bu, kesbi insan için yarattı diye Allah'ın kâsib olmasını gerektirmez. Tıpkı ızdırarî hareketin müteharriki Allah olmadığı ve onu meydana getirecek gücü başkasında yarattığı gibi, kesbedecek gücü de insanda yaratmıştır. (76) Bu, Allah'ın kâsib olduğu manasına gelmez. Allah zulmün de yaratıcısıdır ama hiçbir zaman zâlim değildir. Çünkü zulmü bizzat kendisi için değil (zulmetmek için değil) de bir başkası için yaratmaktadır. Allah şehveti yarattığı için O'nu şehvetli diye niteleyebilir miyiz? O halde insanlar için kesbi yarattığından ötürü de kesbeden Allah'tır diyemeyiz.

Konuya psikolojik bir yaklaşımla izahta bulunan Eş'arî, insanın kendi fiilini gözlemlediği zaman biri ihtiyarî, diğeri de ızdırarî olmak üzere kendisinden iki tip hareketin sâdır olduğunu göreceğini ve bunlardan ihtiyarî olanlarda kendi gücünün rolünü müşahade edebileceğini söyleyerek bu nevi fiillere «mükteseb» adını vermektedir. O halde mükteseb, hâdis kudretin makduru ve bu hâdis kudretle hâsıl olan şeydir. (77) ızdırarî hareketlerde ise insan irade ve gücünün hiçbir rolü yoktur, bunlar insana kesb de olmazlar.

Bu iki tür hareketin her ikisinin de yaratıcısı Allah'tır diyen Eş'arî, insanın fiillerine kesb dediği içindir ki, onun bu konudaki görüşü «kesb nazariyesi» olarak tanınmıştır.

Mâtürîdî de bu hususta Eş'arî gibi kesbi kabul etmekle beraber, kesbi ondan farklı anlamış ve insanın fiillerindeki tesirini isbat etmiştir. İnsanın bir şeye niyet ve azmetmesine kesb diyen Mâtürîdî'ye göre de fiillerin yaratıcısı Allah'tır. Burada Eş'arî'nin yaratılmış fiilleri insan kesbeder görüşüne karşılık Mâtürîdî, insanın kudret ve iradesini fiilin meydana gelişinde tesir ettiriyor. Bu bize Mâtürîdî'nin Mu'tezile'nin fikirlerine de yabancı kalmamış olduğunu gösteriyor. (78)

Mâtürîdî'nin insanın kudretini bu şekilde fiilde ikinci bir müessir olarak görmesine - insanın gücü mevzuunda geçtiği gibi - itirazlar edilmiştir. Fakat o, bu tesirlerin fiilin ayrı ayrı yönlerine olması sebebiyle, bir eserde iki müessirin tesir etmesinin muhal oluşunun, bu fikri etkilemeyeceğini belirtmiştir. İnsanın fiilinin meydana gelişinde insan iradesinin, diğer bir ifade ile kesbin bu şekilde bir tesiri olması, sevap ve cezanın da sebebidir. (79)

Fahreddin er-Râzî de insanın fiilleri konusunda kesbi izah ederken

(76) el-Eş'arî, a.g.e., s. 78 - 79.

(77) Şehristanî, a.g.e., c. I, s. 96 - 97.

(78) Kemâl Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri, s. 70, Ankara, 1967.

(79) el-Meydanî, a.g.e., s. 770.

Matüridîlerin görüşüne katılıyor. (80) Ve kesbi, fiilin taat ve masiyet oluşuna bağlıyor. Râzî bu konuda şöyle diyor: «Her ne kadar biz insanın kendi işlerini var edeceğini inkâr ediyorsak da, onları yapan olduğunu ve onları kazandığını itiraf ediyoruz. Kazanma iki şekilde anlatılmaktadır :

Birincisi, Allah Tealâ kanununu, adetini şöyle yürütür: İnsan taate azmettiği zaman Allah Tealâ onu yaratır, isyana azmettiği zaman da onu yaratır. İşte bu esasa göre insan var eden, mucid değilken var eden gibi olur. Niçin bu kadarlık imkân, emir ve yasak için yeterli olmasın?

İkincisi, işin kendisi her ne kadar Allah Tealâ'nın kudreti ile oluyorsa da itaat veya isyan olması, o kudrette hasıl olan birer nitelik olup, insanın kudretiyle meydana gelmektedir. (81)

Mâtüridî ve Eş'arî'nin, kesble yakından alakalı olan cüz'î irade konusundaki görüşleri de farklıdır. Eş'arî cüz'î iradeyi Allah'ın yarattığını söylerken Mâtüridî, cüz'î iradeyi Allah yaratmaz der. (82) Eş'arî'ye göre küllî irade Allah'ın iradesidir. İnsanın yaratılmış olan fiilleri seçmesi şeklinde olan cüz'î iradesi ise Allah tarafından yaratılıp insana verilmiştir.

Mâtüridî'nin insanın fiilleri konusundaki küllî irade anlayışı daha değişik. Ona göre fiilin meydana gelmesi anında insana verilen güç ve irade, Allah'ın var etmesi ve yaratmasıyla ki, buna «küllî irade» denir. Çünkü Allah tarafından kendisine verilen bu iradeyi insan, bir fiilin yapılması ve yapılmaması taraflarından - muayyen olmayan - her hangi birine taalluk ettirebilir. İşte bu iradeyi fiilin bir yönüne sarfetmek, insanın fiilidir ki, buna «cüz'î irade» denir. Çünkü bu, iradenin muayyen bir parçaya taallukudur.

Kesb konusundaki fikirlerini bu şekilde özetleyebileceğimiz Mâtüridî ve Eş'arî birbirleriyle mukayese edildiğinde, Mâtüridî'nin Eş'arî'ye nisbetle insana daha geniş hürriyet tanıdığı görülmektedir.

Sonuç :

Eş'arî ve Mâtüridî, insana ait fiillerin Allah'ın yarattığı olduğu ve bu fiillerin insanın kudreti dahilinde bulunduğu noktasında ittifak etmişlerdir. İnsan bu kudret sayesinde fiili kesbetmektedir ki, bu güç fiille beraberdir. Allah Tealâ'nın insanları yaptıklarından mes'ul tutmasının sebebi de insanlara verdiği bu güç ve iradedir.

(80) Şerafeddin Gölcük, a.g.e., s. 191.

(81) Fahreddin er-Râzî, a.g.e., s. 195.

(82) İzmirli İsmail Hakkı, a.g.e., c. I, s. 113; N. Çağatay, İ. Ağah Çubukçu, a.g.e., s. 212.

İnsanların mes'uliyet dairesi içerisinde yaptıkları işlerde kendi güç ve iradelerinin mutlaka rolü olduğunu, Hasan el-Basrî (v. 110/728) Halife Abdülmelik'e yazdığı mektubunda: «Allah bir insanı kör edip de sonra "gör, yoksa sana azap ederim" veya sağır edip de sonra "işit, yoksa sana azap ederim," yahut dilsiz edip de "konuş, yoksa sana azap ederim" demeyecek kadar âdil ve insafıdır.» (83) diyerek belirtmektedir.

Mâtürîdî'ye göre insana verilen istitaa, fiilin yaratılışı anında veril-mekle beraber, fiilin vasıflanmasına tesir eder. Bu sebeple Allah tarafın-dan yaratılan fiil, beşerî kudretle de temas halindedir. Böylece Mâtürîdî, Eş'arî'ye nispetle insanın kudretinin fiilinde daha müessir olduğunu be-lirtir.

Eş'arî ise bu fikre itiraz ederek bunun bir eserde iki müessirin aynı anda tesiri manasına geleceğini belirtip, kudretin ancak yaratılmış fiili kesbe yaradığını söylemektedir. Eş'arî'de insanın gücünün fiil üzerinde bir tesiri olmadığından, Allah'ın irade ve kudretinde kaybolmuş bir insan-la karşılaşmaktayız. Ona göre iyi - kötü bütün fiillerde tek müessir Allah'ın kudreti olup, insanın hiçbir müdahalesi söz konusu değildir.

Bu iki Ehl-i Sünnet âliminin kaza ve kader kelimelerine verdikleri ma-nalar arasında da farklılık göze çarpmaktadır ki, birinin kaza dediğine di-ğeri kader, kader dediğine de diğeri kaza adını vermektedir. Bu farklılık, kelimelerin her iki manaya da gelmelerindendir.

İnsanın, fiillerini kesbederek kendine sıfat yapması meselesinde Eş'arî, insanın Allah tarafından yaratılıp kendine verilen muhdes kudretle, yaratılmış olan fiili kesbettiğini söylerken Mâtürîdî, insanın cüz'î irade-siyle fiilini kesbederek kendine sıfat yaptığını ve Allah'ın insanın iradesi-ne muvafık olarak fiili yarattığını beyan eder.

İmamları arasında bu çeşit cüz'î ayrılıklar olmakla beraber, Eş'arî ve Mâtürîdî okula mensup âlimlerin hemen hepsi birbirlerine hürmet edip, fikirlerine saygı göstermişler, hiçbir zaman birbirlerini küfür veya dalalet-le nitelendirmemişlerdir. Mezhepler arasındaki bu yakınlık, zamanla bu iki mezhebin «Ehl-i Sünnet» adı altında kaynaşarak (84) nerede ise özel adlarının terkedilmesine sebep olmuştur. Bugün amelde muhtelif mez-heplere mensup olan zevata itikadda mezhebin nedir, diye sorulunca, ço-

(83) Yaşar Kutluay, Lütfi Doğan, Hasan Basrî'nin Halife Abdülmelik'e Mektu-bu, Ank. Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. III - IV, s. 79, Ankara, 1954.

(84) Neşet Çağatay, İbrahim Ağâh Çubukçu, a.g.e., s. 214.

ğu kez «Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat» cevabı alınır. Bu, bize iki mezhep arasındaki fikrî yakınlığı gösteren en güzel örnektir.

Ancak, buraya kadar yapılan izahlardan da anlaşılacağı gibi, Eş'ariyye ile Mâtüridiyye ve bu iki ekolün mezhep imamı olan Eş'arî ve Mâtürîdî arasında izah ve teferruat nevinden dahî olsa, bir takım görüş ayrılıkları ve ihtilafların bulunduğu bir vakıadır.

THE CONTROVERSIES BETWEEN MATÛRÎDÎ AND AL-ASH'ARÎ ON HUMAN ACTIONS

The debates on the creation of human actions, and the human desire (: iradah) go back to the early years of Islam. In the course of these debates, three various opinions were held by Muslims as to God's power in relation to human action. First is the view of Mu'tazilites who consider man as the creator of his own actions, thus they give much freedom to man. Second is the view of Jabarites who believe that man is forced with regard to his action, thus they do not give any freedom to man. Third and last is the view of Sunnites (Muslim Orthodoxy) who mediate between these two extreme views.

The two great Imams (: Leaders) of Muslim Orthodoxy, al-Ash'arî and Matûrîdî do agree on the point that man is free on his own action, however man creates his own action through the power provided by God. According to both two Imams, man acquires through his own power the actions created by God. Yet, the power of acquisition is in companion with these actions. It is therefore God holds man responsible for his own desire and power. Al-Ash'arî and Maturidî, who are in agreement on these main views mentioned above, make different interpretations to the questions on 'predestination', 'human desire', 'human power' and 'the role of this power on acquisition of actions' and etc.

When noticed some different interpretations given by both two Imams, I think, it will be seen easily that Matûrîdî gives more freedom to man than al-Ash'arî does; moreover Matûrîdî believes that human desire and power have much function over the human action. For instance, while al-Ash'arî holds the view that man acquires the created actions through the power provided by God, Matûrîdî claims that man acquires his own actions through his partial desire (al-Iradah al-Juziyya), then makes these actions attribute for himself; in addition to them, Maturidî states that God creates human action in accordance with human desire, and therefore man has a power on his own actions.